

Dragan Damjanović

BAN DRAGUTIN KHUEN-HÉDERVÁRY, HERMAN BOLLÉ I GROB SRPSKOG KRALJA MILANA OBRENOVIĆA U CRKVI MANASTIRA KRUŠEDOLA

Dragan Damjanović
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet
Zagreb

UDK 726.82(497.113-3Krušedol)"18"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 7.7.2010.
Prihvaćeno: 10.6.2011.

Članak govori o izradi nadgrobnog spomenika srpskog kralja Milana u crkvi manastira Krušedola u Srijemu, prema narudžbi bana Khuena-Héderváryja i cara Franje Josipa I., izvedenoga prema projektima Hermana Bolléa koji je izradio i nerealizirane projekte za kriptu ispod iste crkve.

Ključne riječi: Herman Bollé, ban Dragutin Khuen-Héderváry, srpski kralj Milan Obrenović, historicizam, neobizant

Uvod

Izrada spomenika za grob srpskog kralja Milana Obrenovića i okolnosti vezane za projektiranje nikada realizirane velike kripte ispod crkve manastira Krušedola u Srijemu među najzanimljivijim su događajima iz života arhitekta Hermana Bolléa.¹ Nakratko Bollé se našao usred oštrih političkih borbi koje su u to vrijeme obilježavale Austro-Ugarsku Monarhiju, Hrvatsku i cijelu jugoistočnu Europu i imao je jedinstvenu priliku ostvariti jednu narudžbu vladajuće kuće Habsburg. Iako njegovi projekti za gradnju kripte s grobnicama ispod manastirske crkve nisu realizirani, kao ni restauracija te građevine, i iako je iza cijeloga pothvata ostao samo relativno skroman nadgrobni spomenik, okolnosti nastanka ovih projekata svjedočanstvo su Bolléova položaja u Khuenovoj Hrvatskoj, te njegova specifičnog pristupa (neo)bizantskom stilu i restauraciji starijih građevina.

¹ O Bolléovu radu u Krušedolu govore brojni tekstovi, od kojih osobito valja istaknuti članak dr. Branke Kulić i monografiju o manastiru dr. Miroslava Timotijevića, no ni od jednog istraživača nisu bili poznati dokumenti, ponajprije Predsjedništva zemaljske vlade te Obrtne škole, na kojima se temelji tekst ovoga članka. Branka Kulić, Povodom projekta Hermanna Bolléa za Grobnicu Obrenovića u crkvi manastira Krušedola, *Fruškogorski manastiri. Zbornik radova*, Novi Sad 1990., str. 301-306; Miroslav Timotijević, *Manastir Krušedol*, knjiga 2, Beograd, 2008., str. 152-158.

Kralj Milan Obrenović i Krušedol

Veze između srpske vladajuće dinastije Obrenović i manastira Krušedola na Fruškoj Gori u Srijemu počele su već sredinom 19. stoljeća. U njemu je, naime, bila pokopana kneginja Ljubica, supruga kneza Miloša, 1843. godine, pa su Obrenovići u nadolazećim desetljećima redovito darivali manastir, a knez Mihajlo je svojoj majci podignuo 1857. u manastirskoj crkvi i reprezentativan klasicistički nadgrobnni spomenik.²

Veze dinastije s Krušedolom navele su i kralja Milana da izabere upravo taj manastir kao svoje posljednje počivalište. Kralj Milan (1854.-1901., knez Srbije formalno od 1868., kralj od 1882.) je, naime, nakon što je Srbija poražena u ratu s Bugarskom, 1885., nakon kojega je država upala u velike financijske poteškoće, te nakon rastave od supruge Natalije 1888. postao toliko nepopularan u Srbiji, rastrganoj unutrašnjim sukobima, da je 1889. napustio zemlju. Živio je najprije uglavnom u Parizu, da bi se tijekom 90-ih godina nekoliko puta vraćao u Srbiju i *de facto* preuzimao vlast iako je formalno krunu predao sinu Aleksandru I. Nakon što je na Ivanje 1899. zamalo poginuo u atentatu, okrutno se obračunao s protivnicima, što ga je učinilo vrlo nepopularnim među dijelom stanovništva. Opozicija je stoga iskoristila njegov sukob sa sinom Aleksandrom u vezi sa ženidbom s Dragom Lunjevicom (Mašin) 1900. godine i prisilila ga da zauvijek napusti zemlju. Preselio se tada u Beč, što ne treba čuditi jer je cijelo vrijeme od rata s Turcima 1876.-1878. vodio izrazitu proaustrijsku politiku. U Beču je i umro 11. 2. 1901., u 47. godini života.³

Ogorčen napadima srpskog tiska, nakon svojega povlačenja u Beč, te sinovim ponašanjem, kralj Milan je u kolovozu 1900. godine, u pismu tadašnjem austro-ugarskom ministru vanjskih poslova i carskog dvora grofu Agenoru Mariji Adamu Gołuchowskom, koje je u osnovi bilo upućeno samom Franji Josipu I., izrazio želju da bude pokopan u Monarhiji, točnije u manastiru Krušedolu na Fruškoj Gori.⁴ Vrlo brzo nakon njegove smrti ovo će pismo postati uzrokom oštrog diplomatskog spora između Beograda i Beča. Iako u sukobu s ocem, kralj Aleksandar je, naime, ipak želio prenijeti njegovo tijelo u Srbiju i pokopati ga u sabornoj crkvi u Beogradu, gdje počiva većina članova vladarske dinastije Obrenovića. Kako su austro-ugarske vlasti ustrajale u poštivanju Milanovih želja, jer se nije moglo dokazati da je bivši kralj u međuvremenu promijenio mišljenje, u Srbiji je ovakvo stajalište shvaćeno kao velika uvreda to više što je u proglasu narodu kralj Aleksandar istaknuo da će oca pokopati

² Boško Strika, *Srpske zadužbine fruškogorski manastiri*, Zagreb 1927., str. 73; Timotijević, *Manastir Krušedol*, str. 153-154.

³ Dimitrije Đorđević, *U senci Austro-ugarske, Istorija srpskog naroda, Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918.*, sv. 6/1, Beograd 1983., str. 114, 130-133. Dio podataka iz života kralja Milana preuzet je i iz onodobnog tiska: *Smrt kralja Milana*, *Obzor*, br. 35, Zagreb, 12. veljače 1901., str. 1-2; †*Milan*, *Srbobran*, br. 23, Zagreb, 30. siječnja (12. veljače) 1901., str. 1-2.

⁴ †*König Milan*, *Agramer Zeitung*, br. 35, Zagreb, 12. veljače 1901., str. 1-2; †*König Milan*, *Agramer Zeitung*, br. 36, Zagreb, 13. veljače 1901., str. 2-3; *Krušedol*, *Agramer Zeitung*, br. 36, Zagreb, 13. veljače 1901., str. 3; *Poslije smrti*, *Srbobran*, br. 24, Zagreb, 31. siječnja (13. veljače) 1901., str. 2; *Manastir Krušedol*, *Obzor*, br. 37, Zagreb, 14. veljače 1901., str. 1.

u Beogradu i već počeo s pripremama za sprovod.⁵ Srpski poslanik u Beču Hristić je nekoliko puta bez uspjeha išao kod ministra Goluchowskog isposlovati predaju Milanova tijela,⁶ pokušalo ga se proglasiti čak i eksteritorijalnim, no ništa nije urodilo plodom, jer u trenutku smrti on više nije bio kralj,⁷ a ugovor između Austro-Ugarske i Srbije iz 1883., bar prema tvrdnjama tiska, određivao je da se u slučaju smrti državljanina jedne od tih država na stranom teritoriju pokojnika mora pokopati gdje je oporukom odredio.⁸ Spor je naposljetku rezultirao nedolaskom kralja Aleksandra i kraljice Drage na pogreb u Krušedol te općenitim bojkotom iz Kraljevine Srbije.

U međuvremenu je nastao i manji, u austro-ugarskom dijelu Monarhije spor zbog pogreba. Odmah nakon smrti kralja Milana ministar Goluchowski je, naime, zatražio od ugarskog ministra predsjednika Kálmána Szélla dopuštenje da bude pokopan u Krušedolu.⁹ Kako se ovaj manastir nalazio u to vrijeme na području Srijemske županije, u sastavu nagodbene Hrvatske, ta je molba izazvala veliko nezadovoljstvo opozicijskog hrvatskog tiska, koji je ministrov postupak interpretirao kao povredu hrvatske autonomije jer je samo hrvatska vlada imala pravo, prema njihovim tvrdnjama, dopustiti pokapanje stranog državljanina na području Hrvatske.¹⁰ Dakako novine naklonjene vladi isticale su činjenicu da je Széll i ugarski i hrvatski ministar predsjednik te da se upravo njemu Goluchowski obratio isključivo zbog velike državne važnosti pogreba, a da je uostalom sve u vezi s pogrebom u samoj Hrvatskoj vodio ban, kao najviši predstavnik domaćih vlasti.¹¹

Ceremonijal pogreba kralja Milana bio je zamišljen vrlo raskošno. Nakon što je 15. veljače održana služba u srpskoj crkvi Svetog Vida u Beču, kojoj je bio nazočan i sam car Franjo Josip I., srpski patrijarh Georgije Branković, te mnogi drugi uglednici Monarhije (nadvojvode, ministri, itd.),¹² tijelo je prevezeno vlakom do Srijemskih Karlovaca, gdje su ga sljedećega dana dočekali ban Khuen-Héderváry, predstojnik Odjela za pravosuđe Zemaljske vlade Vjekoslav Klein, srijemski veliki župan Petar Jurković i zapovjednik žandarmerije Karl von Bedekovich.¹³

⁵ † Kralj Milan, *Srbobran*, br. 25, Zagreb, 1. (14.) veljače 1901., str. 3-4; Politika nad grobom, *Srbobran*, br. 26, Zagreb, 3. (16.) veljače 1901., str. 1.

⁶ Gdje će biti sahranjen kralj Milan?, *Srbobran*, br. 25, Zagreb, 1. (14.) veljače 1901., str. 3-4.

⁷ König Milan in Krušedol, *Agramer Zeitung*, br. 39, Zagreb, 16. veljače 1901., str. 1.

⁸ Agram, 19. Feber, *Agramer Zeitung*, br. 41, Zagreb, 19. veljače 1901., str. 2.

⁹ Telegraphische und telephonische Nachrichten, †König Milan, *Agramer Zeitung*, br. 35, 12. veljače 1901., Zagreb, str. 6.

¹⁰ U Krušedolu na ugarskom zemljištu, *Obzor*, br. 37, Zagreb, 14. veljače 1901., str. 2; Još jedan sukob zbog sahrane Milanove, *Srbobran*, br. 25, Zagreb, 1. (14.) veljače 1901., str. 3-4.

¹¹ Der neueste Gravamen, *Agramer Zeitung*, br. 41, Zagreb, 19. veljače 1901., str. 1.

¹² †König Milan, *Agramer Zeitung*, br. 39, Zagreb, 16. veljače 1901., str. 2-3; Timotijević, *Manastir Krušedol*, str. 155.

¹³ Timotijević, *Manastir Krušedol*, str. 154-155; Sprovod razkralja Milana, *Obzor*, br. 40, Zagreb, 18. veljače 1901., str. 1; König Milans I. Begräbnis, *Agramer Zeitung*, br. 40, Zagreb, 18. veljače 1901., str. 1-3; † Kralj Milan, *Srbobran*, br. 26, Zagreb, 3. (16.) veljače 1901., str. 6; Niz slika pogreba publiciran je u kalendaru *Orao*, Sremski Karlovci 1902., te u kalendaru *Srbobran*, Zagreb 1902.

Tvrđenje hrvatskog opozicijskog tiska kako će bivši srpski kralj biti ispraćen raskošno, bez obzira na to gdje bude pokopan, jer je bio vjerni saveznik Monarhije ("Ali bio sahranjen gdje mu drago, njegov sprovod u Beču i u obće na tlu Habsburške Monarhije bit će sjajan, da se vidi, kako se postupa i s mrtvim prijateljem monarkije")¹⁴ pokazale su se istinitima samo ako se promatra dio pogrebnih ceremonija održanih u Beču. I hrvatski i srpski opozicijski tisak isticao je kako su dio pogreba održanog u Srijemu, iako su na njemu bili najvažniji predstavnici i hrvatske Zemaljske vlade i lokalnih tijela u Srijemskoj županiji, bojkotirali ne samo predstavnici iz Srbije nego i većina istaknutih predstavnika srpskoga građanstva u Monarhiji, tako da je samo 6-7 kočija išlo za Milanovim lijesom kada su ga prebacivali iz Srijemskih Karlovaca u Krušedol.¹⁵

Činjenica da je pogrebu bio nazočan i glavni zapovjednik žandarmerije u Hrvatskoj jasno svjedoči o sigurnosno osjetljivoj situaciji i velikom strahu vladajućih tijela u Hrvatskoj i cijeloj Monarhiji da ne počnu nemiri ili zbog nezadovoljstva srpskog stanovništva što bečke vlasti nisu htjele Srbiji predati kraljevo tijelo ili zbog Milanove nepopularnosti među narodom. O osjetljivosti situacije svjedoči i činjenica da su gotovo svi dopisi upućeni u Zagreb ili iz Zagreba Predsjedništva zemaljske vlade (dakle samo bana, odnosno banu) iz vremena neposredno nakon Milanove smrti (sredina veljače 1901.) djelomično ili u cijelosti šifrirani,¹⁶ nesumnjivo kako bi njihov sadržaj bio dostupan što manjem broju osoba, odnosno kako ih činovnici pri institucijama koje su ih primali ne bi mogli čitati. Nije ih bilo moguće dešifrirati, no sudeći po nešto kasnijim dopisima sa sigurnošću se može pretpostaviti da su se odnosili na organiziranje stalne vojničke straže pripadnika 70. petrovaradinske pješačke pukovnije najprije na sprovodu, a potom i uz lijes, u samom manastiru Krušedolu, te o imenovanju kotarskog predstojnika Tješimira Mihičića svojevrsnim izvještajem o događajima u manastiru, koji će tek krajem ožujka biti oslobođen tih dužnosti nakon čega će kotarski predstojnik iz Iriga biti zadužen za daljnje nadziranje događaja u vezi s grobom kralja Milana, no samo preko povremenih kontakata s tadašnjim manastirskim arhimandritom Anatolijem Jankovićem.¹⁷ Strah hrvatskih

¹⁴ Na balkanu, *Obzor*, br. 37, Zagreb, 14. veljače 1901., str. 1.

¹⁵ Sprovod razkralja Milana, *Obzor*, br. 40, Zagreb, 18. veljače 1901., str. 1.

¹⁶ Na pr. sljedeći dopisi: HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 727, ban Khuen-Héderváry ministru Kálmánu Széllu u Budimpešti, Zagreb, 12. veljače 1901.; dok. br. 728., ban Khuen-Héderváry ministru Kálmánu Széllu u Budimpešti, Zagreb, 12. veljače 1901.; dok. br. 729, ban Khuen-Héderváry velikom županu srijemskom Petru pl- Jurkoviću, Zagreb, 12. veljače 1901.; dok. br. 754, ban Khuen-Héderváry ministru Kálmánu Széllu u Budimpešti, Zagreb, 13. veljače 1901.; dok. br. 759, ban Khuen-Héderváry kotarskom predstojniku Doboševiću u Zemunu, Zagreb, 14. veljače 1901.; dok. br. 766, ban Khuen-Héderváry velikom županu srijemskom Petru pl. Jurkoviću, Zagreb, 14. veljače 1901., itd.

¹⁷ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 1410, veliki župan srijemski Petar pl. Jurković banu Khuenu-Héderváryju, Vukovar, 23. ožujka 1901. Janković je bio krušedolski arhimandrit od 18. srpnja 1899., prema: Dimitrije Ruvarac, *Manastir Krušedo s obzirom na prava i dužnosti fruškogorskih manastira u XIX. veku*, Sremski Karlovci 1918., str. 48.

i austro-ugarskih vlasti ipak se nije pokazalo opravdanim – i ceremonija pogreba i kasnija polaganja vijenaca na grob kralja Milana prošla su bez ijednog izgreda.

Arhitekt s “korektnim političkim stavom”, Herman Bollé i ban Dragutin Khuen-Héderváry

Samo jedanaest dana nakon smrti kralja Milana, 22. veljače 1901. godine, Franjo Josip I. odredio je u pismu banu Khuenu-Héderváryju da mu se iznad groba u Krušedolu mora podići spomenik.¹⁸ Budući da je tajni savjetnik dvora grof Eugen Zichy u međuvremenu već pregledao situaciju u Krušedolu, ustanovljeno je kako je manastirska crkva previše vlažna te da se treba pristupiti gradnji prave grobnice,¹⁹ koja bi, sudeći prema natpisima u novinama, zapravo bila posebna kapela u koju bi se mogli smjestiti mnogobrojni vijenci koje su nakon smrti uglednici iz Monarhije i Srbije poslali na Milanov grob. Sveukupne troškove tih radova trebala je snositi vladajuća kuća Habsburg, tj. car Franjo Josip I.²⁰

Dakako najprije se pristupilo podizanju same grobne ploče. Izradu projekta za nju Khuen je odmah nakon vladareve naredbe povjerio Hermanu Bolléu, kojega već početkom ožujka 1901. šalje u Krušedol kako bi arhitektonski snimio postojeću situaciju manastirske crkve i prema njoj odredio dimenzije grobnice, te izradio projekt za lijes kneginje Ljubice.²¹

Khuenovo povjeravanje takve politički očito osjetljive zadaće bez zadržke u ruke Hermana Bolléa jasno govori koliko je povjerenje taj arhitekt uživao kod bana. Nije ga simpatizirao dakako samo zbog kvalitete njegova rada, bio je potreban i “korektni politički stav”, kako su se izrazili sam Khuen i hrvatski ministar u Budimpešti Kamilo Bedeković u pismu Franji Josipu I. 1890. godine, u kojemu ga se molilo za odlikovanje i imenovanje Bolléa ravnateljem Obrtne škole.²² To mu je političko stajalište omogućilo da se više ne mora boriti za posao na zagrebačkom arhitektonskom “tržištu” privatnih investicija 90-ih godina, kojim su počeli dominirati jaki arhitektonski biro i poput Hönigsberga i Deutscha ili Pilar-Maly-Bauda, osobito nakon 1891. i dolaska na čelo Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Ise Kršnjavoga, njegova najupornijega zagovaratelja u Hrvatskoj.

¹⁸ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 1223/1293, drugi Obersthofmeisteramt Sr. K. u. k. Apostol. Majestät), banu Khuenu-Héderváryju, br. 1931, Beč, 27. veljače 1901.

¹⁹ Isto.

²⁰ Am Grabe König Milan's, *Agramer Zeitung*, br. 58, Zagreb, 11. ožujka 1901., str. 4; Eine Gedenktafel für König Milan in Krušedol, *Die Drau*, br. 31, Osijek, 12. ožujka 1901., str. 4.

²¹ Nepoznato je da li je Bollé naposljetku izradio projekte za riznicu Krušedola. Podatak preuzet iz: HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 990, ban Khuen-Héderváry srpskom patrijarhu Georgiju Brankoviću, Zagreb, 1. ožujka 1901.

²² HDA, Fond br. 77, mikrofilm br. Z-2397, Kraljevski ministar Hrv.-slav.-dalm. u Budimpešti, Kutija br. 117, opći spisi za 1890., dosje br. 970/1890., Dopis bana Khuena Héderváryja Franji Josipu, br. 2076. Pr., Zagreb, 22. lipnja 1890. i dopis Ministra Emmericha von Josipovicha Franji Josipu, br. 970, Budimpešta, 12. kolovoza 1890.

Činjenica da je Bollé bio ravnatelj Obrtne škole (od 1890. do 1914.) te da je projektiranje sakralnih građevina bio njegov i najčešći i najdraži arhitektonski posao nužno ga je vezivalo za hrvatsku vladu. Obrtna škola bila je uostalom javna institucija, a Odjel za bogoštovlje i nastavu imao je kontrolu nad njezinim djelovanjem, kao i kontrolu nad obnovom starih i izgradnjom novih sakralnih građevina. Vezanost za režim je i omogućila Bolléu da dobije veliki broj reprezentativnih projekata po cijeloj Hrvatskoj jer je vlada imala pravo odlučivati (ili bar sugerirati) koji će se arhitekti odabrati, s obzirom na to da je subvencionirala intervencije na sakralnim i javnim građevinama.

Upravo stoga, dok je 80-ih Bollé još dosta radio za privatne naručitelje razne projekte, od grobnica do stambenih objekata u Zagrebu, od početka 90-ih godina gotovo se u cijelosti usredotočio na projektiranje javnih građevina, uglavnom sakralnih, no katkada i profanih. U to vrijeme povjeren mu je jedan veliki projekt za drugim. Na krilima svojega položaja među hrvatskim vlastima, dobio je tako posao na restauraciji križevačke grkokatoličke i pakračke pravoslavne crkve, zgrade Odjela za bogoštovlje i nastavu u Zagrebu, sagradio je nove župne crkve u Tounju, Šišljaviću, Vrbovskom, da nabrojimo samo veće projekte.

Politički odnosi u Khuenovoj Hrvatskoj u još su jednom elementu znatno utjecali na Bolléovu karijeru. Jedan od elemenata koji je omogućio dvadesetogodišnji opstanak režima ovoga bana bio je povezivanje s dijelom srpskog visokog građanstva.²³ Ova se politička situacija dosta odrazila i na povijest arhitekture i umjetnosti Hrvatske, jer će vlada početi ulagati znatno više novca nego prije, u opremanje, izgradnju i/ili restauraciju građevina pravoslavne crkve, a velik dio tih poslova povjeren je upravo Bolléu koji je već početkom 80-ih (kada je radio na unutrašnjem uređenju srpske pravoslavne crkve Preobraženja Gospodnjeg u Zagrebu) počeo stvarati mrežu veza unutar srpskog klera.²⁴

U istom tom kontekstu treba promatrati i prepuštanje projekta najprije za grobnu ploču kralja Milana, a potom i za nikada realiziranu kriptu s grobnicama u Krušedolu. Bollé, kao čovjek u kojega se i u političkom i u "umjetničkom" smislu Khuen mogao pouzdati nametnuo se banu kao prvi izbor.

Fruškogorski manastiri svojim materijalnim bogatstvom (posjedovali su goleme površine zemlje u Srijemu), brojnošću i sačuvanim kulturnim naslijeđem igrali su u Hrvatskoj Khuenova doba vrlo važnu ulogu. Umjetnine koje su se čuvale u njima činile su redovito ključan dio povijesno-povijesnoumjetničkog nastupa Hrvatske na izložbama (npr. u Budimpešti 1885. i 1896.). Od tih je manastira upravo krušedolski bio najugledniji jer je služio kao mauzolej dijela srpske dinastije Brankovića, koja ga je i utemeljila početkom 16. stoljeća, te karlovačkih patrijarha 18. st. i zato što je čuvao jednu od najbogatijih riznica umjetnina uopće u tadašnjoj Hrvatskoj.²⁵

²³ Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Darovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860.-1914.*, Zagreb 1968., str. 132-133.

²⁴ Dragan Damjanović, Srpska pravoslavna crkvena opština i saborna crkva Preobraženja Gospodnjeg u Zagrebu, *Preobraženi hram*, Zagreb 2008., str. 11-32.

²⁵ Dimitrije Ruvarac, *Manastir Krušedol*; Mata Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905. godine*, Sremski Karlovci 1910., str. 173-175; Boško Strika, *Srpske zadužbine*, str. 83; Najcjelo-

Iako je Bolléovo angažiranje na izradi najprije nadgrobne ploče, a potom i monumentalne kripte za kralja Milana u Krušedolu potaknuo Khuen, arhitekt je od prije bio dobro poznat visokom srpsko pravoslavnom svećenstvu na području Srijema, ali i šire u Hrvatskoj. Od prvog njegova rada za pravoslavnu crkvu – spomenutoga uređenja unutrašnjosti i projektiranja novoga ikonostasa parohijske crkve Preobraženja Gospodnjega u Zagrebu 1883.-1884. do trenutka kada počinje rad na spomeniku kralja Milana 1901. Bollé se afirmirao u nesumnjivo najpoznatijeg projektanta u (neo)-bizantskom stilu u Hrvatskoj. Prema njegovim će projektima tako biti restaurirana saborna crkva u Pakracu, parohijska u Bjelovaru, sagrađene ili opremljene mnoge manje seoske crkve po cijeloj nagodbenoj Hrvatskoj (Štikada, Rujevac, Šegestin, Vodoteč, Gospić). I na području Srijema i Fruške Gore itekako su ga dobro poznavali jer je od 1899. radio na temeljitoj restauraciji crkve i dijela konaka manastira Grgetega,²⁶ smještenoga nedaleko od Krušedola, a 1902. godine, u isto vrijeme kada je radio na drugim projektima za krušedolsku kriptu, na vrlo sličnom će ga zadatku angažirati Vaso Maksimović – na podizanju grobnice ispod apside crkve svetog Duha u obližnjem gradiću Rumi.²⁷ Protivljenja Bolléovu angažiranju na grobnici kralja Milana iz kruga pravoslavne crkve stoga i nije bilo – on se već dovoljno dokazao kao vrstan i pouzdan graditelj.

Podizanje spomenika kralju Milanu i neuspjeh pokušaj gradnje kripte u Krušedolu

Odmah nakon što je početkom ožujka 1901. ban Khuen Héderváry poslao Bolléa u Krušedol o razvoju događaja obavijestio je i patrijarha Georgija Brankovića, preporučujući mu arhitekta. Zanimljivo je kako, pri najavi Bolléova dolaska u Krušedol ban patrijarhu naglasio da će on istodobno raditi i na uređenju manastirske riznice, što je nesumnjivo bio način kojim ga je htio privoljeti na što bolji odnos prema arhitektu.²⁸

Bolléov prvi posjet Krušedolu pokazao se vrlo uspješnim. Ne samo da ga je manastirska uprava srdačno prihvatila kao arhitekta grobne ploče kralja Milana, nego mu je odmah ponudila i projektiranje restauracije crkve i gradnju velike kripte ispod

vitiji prikaz povijesti manastira i umjetničke baštine koju čuva donose knjige Miroslava Timotijevića, *Manastir Krušedol*, knjiga 1-2, Beograd 2008.

²⁶ Posveta restauriranog kompleksa dogodila se upravo u jeku rada na spomen-ploči te na izradi projekta za kriptu. Usp. *Einweihung des Klosters Grgetek*, *Agramer Zeitung*, br. 146, Zagreb, 27. lipnja 1901., str. 2-3.

²⁷ Dragan Damjanović, *Arhitektura ikonostasa u opusu Hermana Bolléa*, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, god. 18, br. 1 (39), Zagreb, 2010., str. 77; Dragan Damjanović, Herman Bollé, Josip Bauer i kapela svetih Petra i Pavla na Mirogoju, *Peristil, zbornik radova za povijest umjetnosti*, br. 52, Zagreb 2009., str. 156.

²⁸ Nepoznato je ostalo jeli Bollé naposljetku izradio projekte za riznicu Krušedola. Podatak preuzet iz: HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 990, ban Khuen-Héderváry srpskom patrijarhu Georgiju Brankoviću, Zagreb, 1. ožujka 1901.

svetišnog dijela građevine u koju bi se postavili ljesovi svih uglednika pokopanih u manastiru Krušedolu.²⁹ U međuvremenu se očito odustalo od prvotne ideje podizanja posebne grobne kapelice i umjesto nje odlučilo se podići reprezentativni mauzolej ispod postojeće manastirske crkve.

Gradnja grobnice, u usporedbi s izradom samo grobne ploče, trebala je stajati dakako znatno više, pa se moralo prvo osigurati sredstva za radove. O vrlo prisnim odnosima Franje Josipa I. i kralja Milana jasno svjedoči okolnost da se dvor obvezao, odmah nakon što je Khuen obavijestio Carski i kraljevski dvorski ured u Beču o želji manastirske uprave da se izgradi kriptu, da će pokriti polovinu troškova njezine gradnje, samo su tražili specifikaciju o kojem bi se iznosu radilo.³⁰ Drugu polovinu potrebnih sredstava trebalo je osigurati od drugih institucija pa se Khuen odmah obratio patrijarhu Brankoviću šaljući mu obavijest o namjeri podizanja kripte te upit kako će se namaknuti preostali potrebni novac. Dakako, ponovno kao arhitekta Khuen nudi Bolléa: "Konačno, čast mi je primjetiti da bi možda najsgodnije bilo, da se izradba upitne osnove povjeri gradjevnom savjetniku i ravnatelju zem. Obrtne škole Hermanu Bolléu, koj je svojedobno proveo restauraciju manastirske crkve u Grgeteku te komu je povjereno i namještenje spomen ploče za Njeg. Veličanstvo kralja Milana u krušedolskoj manastirskoj crkvi".³¹ Patrijarhova reakcija nije bila u skladu s banovim očekivanjima. Iako je, bar prema izvorima, upravo uprava manastira Krušedola predložila podizanje kripte, i iako je patrijarh tvrdio kako nema ništa protiv te ideje, istodobno je ustvrdio kako je manastir previše siromašan da bi iz svojih sredstava mogao izdvojiti velik iznos potreban za podizanje kripte to više što se namjeravalo u to vrijeme početi s temeljitijim popravcima postojeće manastirske crkve.³²

Bez obzira na patrijarhove primjedbe Khuen je sredinom lipnja 1901. povjerio Bolléu izradu projekata za kriptu u koju bi se postavio lijes kralja Milana, ali i tijela svih drugih uglednika pokopanih u Krušedolu.³³ Izrada projekata dosta se oduljila. Bollé ih je u cijelosti završio tek u siječnju 1902. Prema troškovniku pokazalo se kako bi ukupni troškovi gradnje kripte dosegli znatnih 29.370 kruna. Problem kako nabaviti dio iznosa koji neće biti pokriven carskom darovnicom i dalje je ostao. Kako u zemaljskom proračunu nije bilo novca, Khuen je naložio županu Petru Jurkoviću da pokuša isposlovati kod patrijarha Brankovića da sam manastir plati preostali iznos

²⁹ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 1293, ban Khuen-Héderváry Carskom i kraljevskom visokom dvorskom uredu (Obersthofmeisteramt Sr. K. u. k. Apostol. Majestät), Zagreb, 24. ožujka. 1901.

³⁰ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 1948, drugi Obersthofmeisteramt Sr. K. u. k. Apostol. Majestät), banu Khuenu-Héderváryju, br. 2837, Beč, 20. travnja 1901.

³¹ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 1948, ban Khuen-Héderváry patrijarhu Georgiju Brankoviću, Zagreb, 4. svibnja 1901.

³² HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 2284, patrijarh Georgije Branković banu Khuenu-Héderváryju, br. 203, Karlovci, 1. (14.) svibnja 1901.

³³ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 2284, ban Khuen-Héderváry Hermanu Bolléu, Zagreb, 15. lipnja 1901.

ili da se sredstva uzmu iz nekih od postojećih crkvenih fondova to više što u kriptu neće biti postavljeni samo članovi obitelji Obrenović.³⁴ Patrijarh je sada bezuvjetno ustao protiv gradnje velike grobnice ispod krušedolske crkve "i to s toga razloga što po nazoru njegovom nebi bilo uputno, da se njihove kosti kreću u jednostavnih dođuše ali ipak posebnih, za dotičnike svojevremeno naročito uredjenih grobnica u kojima već tako dugo mirno počivaju, a to tim manje, što oni nisu stajali sa porodicom Obrenović niti u rodbinskoj niti u inoj svezi. Usljed toga nebi niti nužno bilo, da se sagradi tako velika kripta te bi potom jamačno bili i troškovi za istu manji, pak bi se laglje i namaknuti mogli".³⁵ Ponovio je i tvrdnju kako manastir nema novca za tu gradnju jer mora pristupiti obnovi manastirske crkve, te da može dodijeliti najviše 2.000 kruna. Ponudio se, međutim, da dio novca osigura od baruna Fedora Nikolića i Milana Bajića, rođaka kralja Milana i jednih od najbogatijih veleposjednika u Južnoj Ugarskoj u to vrijeme,³⁶ a obećao je da će i sam dodijeliti od dvije do tri tisuće kruna.

Vrh Karlovačke mitropolije očito nije imao volje ni interesa uložiti velika sredstva u gradnju kripte to više što su se u to vrijeme intenzivno gradile javne zgrade u Srijemskim Karlovcima u koje su se smještala sjedišta ključnih autonomnih institucija Srba u Monarhiji, a ubrzo je počela i restauracija središnje saborne crkve svetoga Nikole. Patrijarh je stoga predložio, bar prema tvrdnjama župana Jurkovića, da se podigne znatno manja grobnica u koju bi se smjestila samo tijela kralja Milana, kneginje Ljubice te u kojoj bi, eventualno, i on sam nakon smrti počivao. Ako pak ban odobri njegovo pokapanje s Obrenovićima u Krušedolu, bio je spreman dati i znatno veći iznos od četiri do pet tisuća kruna za izgradnju kripte.³⁷ Time bi patrijarh Branković počivao nedaleko od mjesta gdje počivaju neki od najvećih srpskih patrijarha 18. stoljeća – Arsenije III. Čarnojević i Arsenije IV. Šakabenta.

Ban je prihvatio patrijarhove sugestije i odmah je početkom travnja 1902. poslao Bolléa ponovno u Krušedol kako bi napravio novi projekt za manju kriptu ispod manastirske crkve u koju bi se smjestila samo tri lijesa.³⁸ Budući da se nije radilo o izradi posve novog projekta, nego o preradi staroga, Bollé je svoj dio posla ovaj put znatno brže dovršio – za manje od dva mjeseca. Troškovi gradnje kripte smanjeni su pri tome za trećinu – na 16.771 krunu, a, bar prema tvrdnjama bana, sada je patrijarh

³⁴ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 701, ban Khuen-Héderváry srijemskom velikom županu Petru pl. Jurkoviću, Zagreb, 21. ožujka 1902.

³⁵ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 1605, vel. župan srijemski Petar pl. Jurković banu Khuenu-Héderváryju, br. 29, Pres., Vukovar, 27. ožujka 1902.

³⁶ O rodbinskim vezama ovih obitelji s Obrenovićima prema: Andrija Radenić, *Borba za politička prava u Južnoj Ugarskoj, Istorija srpskog naroda, Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878.-1918.*, sv. 6/1, Beograd 1983., str. 510.

³⁷ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 1605, vel. župan srijemski Petar pl. Jurković banu Khuenu-Héderváryju, br. 29, Pres., Vukovar, 27. ožujka 1902.

³⁸ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 1605, ban Khuen-Héderváry H. Bolléu, Zagreb, 6. travnja 1902.

bio spreman dati još veći iznos od 6.000 kruna, a sam manastir 2.000,³⁹ što je, uz obećanu polovinu s bečkog dvora, bio gotovo sav potreban iznos.

Unatoč osiguranim sredstvima gradnje ipak neće biti. Zadnji Bolléov dopis vezan za gradnju kripte u Krušedolu poslan je Predsjedništvu zemaljske vlade i Khuenu početkom lipnja 1902. godine.⁴⁰ Ljetni mjeseci vjerojatno su odgodili na kratko daljnje postupke no od namjere gradnje još se nije odustalo. U srpnju je tako, pri posjetu gradonačelnika Niša i predsjednika tamošnjeg pjevačkog udruženja Teodora Milovanovića grobu kralja Milana arhimandrit Janković rekao kako će se kripta početi graditi još ove godine, pritom ponovno ističući ključnu ulogu Franje Josipa I. u cijelom pothvatu.⁴¹ Sve ove namjere, međutim, osujetit će politička situacija u Hrvatskoj u sljedećim mjesecima. Potkraj ljeta, u prva tri dana rujna iste 1902. godine počele su u Zagrebu protusrpski prosvjedi koji su uvelike zakomplicirali hrvatsko-srpske političke odnose i poljuljali Khuenov ionako sve teži položaj. Naposljetku, nepunih godinu dana nakon spomenutih prosvjeda, te oko dva tjedna nakon krvave smjene s vlasti dinastija u Beogradu, u Zagrebu se, bar formalno, povlači i Khuen. Iako ne odlazi iz politike već, dapače, na znatno ugledniji položaj ugarskog ministra predsjednika (na mjesto prije spominjanoga Kálmána Szélla), i iako će njegov nasljednik na položaju bana Teodor Pejačević nastaviti njegovu politiku, Khuenov neposredan utjecaj na događaje u Zagrebu počinje slabjeti.⁴²

Među posljednjim njegovim važnim državničkim poslovima na položaju bana bio je sastanak sa srpskim kraljem Aleksandrom upravo u Krušedolu na Milanovu grobu u veljači 1903. godine. s kraljicom Dragom. Nakon dvije godine odbijanja, srpski kralj konačno je u pratnji ministara te vojnog vrha Srbije došao na očev grob.⁴³

Iako ga je arhimandrit Janković posjetio već sredinom ožujka 1901., mjesec dana nakon smrti kralja Milana,⁴⁴ nesumnjivo kako bi ga privolio da prisustvuje skorom parastosu, posjet, nije bio urodio plodom. Na spomenuti parastos naposljetku nije došao nitko iz Beograda ("Iz preka nije bilo nikoga, jer kako sam čuo od onih koji su juče i danas bili ovde nije im bio dozvoljen dolazak ovamo po izričnoj naredbi današnjeg kralja Njegovog veličanstva Aleksandra I."),⁴⁵ a od vrha pravoslavnog

³⁹ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 2818, ban Khuen- Héderváry Obersthofmeisteramt u Beču, Zagreb, 11. lipnja 1902.

⁴⁰ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 2818, H. Bollé PZV-u, br. 10, Zagreb, 2. lipnja 1902.

⁴¹ Eine Gruft für König Milan, *Agramer Zeitung*, br. 169, Zagreb, 24. srpnja 1902., str. 5; Eine Gruft für König Milan, *Die Drau*, br. 87 (5191), Osijek, 27. srpnja 1902., str. 4.

⁴² Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, str. 212-213.

⁴³ Nj. Veličanstva kralj i kraljica Srbije u Manastiru Krušedolu, *Srpski Sion*, br. 3, Sremski Karlovci, 15. veljače 1903., str. 89-90; Mato Artuković, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensia et Baranyensia. Studije, knj. 2, Slavonski Brod 2001., str. 209-210; Timotijević, *Manastir Krušedol*, str. 157.

⁴⁴ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 1240, veliki župan srijemski Petar pl. Jurković banu Khuenu-Héderváryju, Vukovar, 14. ožujka 1901.

⁴⁵ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 1466, veliki župan srijemski Petar pl. Jurković banu Khuenu- Héderváryju, Vukovar, 26. ožujka 1901.

svećenstva u Monarhiji bili su oni koji su, uz patrijarha Brankovića, bili najviše povezani s vlastima, gornjokarlovački episkop Mihailo Gruić, pakrački episkop Miron Nikolić i bački episkop Mitrofan Šević.⁴⁶ Kralj Aleksandar nije došao naposljetku ni u siječnju 1902. na posvetu Bolléove grobne ploče, na koju je i inače došlo vrlo malo ljudi iz političkog života.⁴⁷

Iako je odbijao doći u Krušedol nije dakako prekinuo odnose s Austrijom, a i odlikovao je mnoge sudionike sprovoda svojega oca. Tako je već u svibnju 1901. pripadnicima 70. petrovaradinske pješačke pukovnije Takovski dodijelio orden 3. klase za prijenos Milanova tijela iz Srijemskih Karlovaca u Krušedol.⁴⁸ Krajem iste godine to je odlikovanje podijelio i arhimandritu Anatoliju Jankoviću,⁴⁹ a sljedeće 1902. godine odlikovat će i Bolléa. Iako se nigdje izravno ne navodi očito je kako je ovo odlikovanje Bollé dobio za izradu spomenika, odnosno projekta za kriptu u Krušedolu. Na osnovi preporuke Predsjedništva hrvatske zemaljske vlade koji stupanj odlikovanja je najpogodniji, Bolléu je dodijeljen red svetog Save III. stupnja.⁵⁰ Pri susretu u Krušedolu 12. veljače 1903. kralj Aleksandar naposljetku će odlikovati i samoga Khuena, ordenom belog orla I. reda, a župana Jurkovića ordenom sv. Save I. reda.⁵¹

Što je naposljetku promijenilo Aleksandrov odnos prema pokapanju kralja Milana na tlu Monarhije i nagnalo ga na posjet Krušedolu u veljači 1903., nije poznato, a izvori ne otkrivaju ni da li se pri njegovu posjetu ponovno aktualizirala tema o podizanju kripte s grobnicom ispod crkve. Ako i jest, mogućnost njezine realizacije vrlo je brzo postala još manja jer je nepuna tri mjeseca nakon posjeta dinastija Obrenović zauvijek detronizirana sa srpskog prijestolja. U takozvanom majskom prevratu (koji se prema novom kalendaru zbio zapravo 11. lipnja 1903.) kralj Aleksandar i kraljica Draga ubijeni su u oficirskoj uroti, kao i neki drugi članovi tadašnje vlade i dvora.⁵² Na vlast u Srbiji dolazi suparnička dinastija Karađorđevića koja prekida dotadašnju politiku Obrenovića prema Beču, okreće se Rusiji i Francuskoj, pa ne čudi što bečki krugovi (a zasigurno ni Karlovačka patrijaršija) nisu zainteresirani za ulaganje u krušedolski projekt.

⁴⁶ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 1466, prijepis pisma arhimandrita Anatolija Jankovića županu srijemskom Petru pl. Jurkoviću, Krušedol, 12. (25.) ožujka 1901.

⁴⁷ O posveti vidi više u: Parastos kralja Milana, *Srpski Sion*, br. 4, Sremski Karlovci, 27. siječnja 1902., str. 61.

⁴⁸ Serbische Auszeichnungen für österreichisch-ungarische Officiere, *Agramer Zeitung*, br. 114, Zagreb, 18. svibnja 1901., str. 4.

⁴⁹ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 592, svezak br. 5-3, dosje br. 4094 – 1901., Kraljevski ministar hrvatsko-slavonsko-dalmatinski u Budimpešti Ervin pl. Cseh banu Khuenu-Héderváryju, br. 1926, Budimpešta, 30. prosinca 1901.

⁵⁰ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 592, svezak br. 5-3, dosje br. 4094 – 1901., dokument br. 1718, ban Khuen-Héderváry Kraljevskom ministru hrvatsko-slavonsko-dalmatinskom u Budimpešti Ervinu pl. Csehu, Zagreb, 10. travnja 1902.

⁵¹ Artuković, *Srbi u Hrvatskoj*, str. 209-210.

⁵² Dorđević, *U senci Austro-ugarske*, str. 132-134.

Stilsko rješenje spomenika i neizvedene kripte u Krušedolu

Nadgrobní spomenik kralja Milana bio je uglavnom završen do listopada 1901., suđeci prema vijestima iz zagrebačkog tiska.⁵³ Izveden je najvećim dijelom od bijelog istarskog mramora, materijala kojim se Bollé koristio za izradu opreme sakralnih građevina kada je raspolagao dovoljnim sredstvima (na primjer pri izradi ikonostasa u manastiru Grgetegu).⁵⁴ Stupovi na bočnim stranama središnjeg dijela grobne ploče izvedeni su od crvenoga veronskog mramora, dok je ploča na kojoj se nalazi natpis na ćirilici "Kralj Milan, rođen 1857., umro 1901." isklesan od crnoga belgijskog mramora. Na vrhu spomenika postavljen je u nekoj vrsti trolisnog zabata grb Obrenovića na kojemu stoji kruna Srbije. Ispod grba postavljen je latinski napis "Tempus et meum jus" ("Vrijeme i moje pravo"), koje je u kraljevski grb Srbije dodao knez Mihajlo Obrenović.⁵⁵ Visina spomenika od četiri metra prilično je dojmljiva, dok mu širina iznosi 1,80 m.⁵⁶

Kako se jasno može vidjeti iz korespondencija Predsjedništva hrvatske Zemaljske vlade i Carskog i kraljevskog visokog dvorskog ureda, svaki korak u izradi projekata te u izvedbi samog spomenika vladajuća je kuća budno nadzirala. Beč je tako odlučio i koji će natpis stajati na grobu,⁵⁷ a i grb Kraljevine Srbije i dinastije Obrenovića, jedini motiv postavljen na grobnu ploču, Khuenu je poslan s habsburškog dvora.⁵⁸

Vjerojatno se stoga, u odnosu na Bolléov projekt za spomenik,⁵⁹ izvedeno stanje razlikuje upravo ponajviše u izgledu grba⁶⁰ – prvotno rješenje moralo se promijeniti nakon što je točan izgled grba bio definiran dopisom iz Beča. Umjesto predviđenoga velikoga križa sa četiri ocila ili ognjila ispod krune postavljen je grb dinastije Obrenovića s dvoglavim okrunjenim orlom u sredini kojega je mnogo manji križ s ocilima. Kako je i taj grb funkcionirao kao svojevrsni grb i države Srbije u to vrijeme, teško je reći koji su točno motivi stajali iza bečkih promjena prvotnog Bolléova rješenja.

Iako su se u novinskim člancima pojavile vijesti kako je dio spomenika (vrh s grbom) izveden od bečkih klesara,⁶¹ ubrzo je ispravljen taj podatak i naglašeno je kako

⁵³ Nadgrobní spomenik kralju Milanu, *Narodne novine*, br. 238, Zagreb, 16. listopada 1901., str. 2.

⁵⁴ Damjanović, *Arhitektura ikonostasa*, str. 76.

⁵⁵ Prema http://www.drama.org.rs/D3_hro6.asp, 29. 6. 2010.

⁵⁶ Nadgrobní spomenik kralju Milanu, *Narodne novine*, br. 238, Zagreb, 16. listopada 1901., str. 2; Nadgrobní spomenik srpskom kralju Milanu, *Obzor*, br. 240, Zagreb, 18. listopada 1901., str. 2; Spomenik je bio i ilustriran u hrvatskom tisku: Grobni spomenik kralja Milana, *Prosvjeta*, sv. 10, br. 4, Zagreb 1902., str. 131, 136 (slika). O završetku izrade spomenika izvijestio je i bečki arhitektonski tisak, što je i razumljivo s obzirom na odnos Franje Josipa I. prema cijelom pothvatu. Usp. Agram, Grabdenkmal für König Milan, *Der Bautechniker*, br. 44, Beč, 1. studenoga 1901., str. 1018.

⁵⁷ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 926/1293, prvi Obersthofmeisteramt Sr. K. u. k. Apostol. Majestät) grof Lichtenstein, bb., Beč, 22. veljače 1901.

⁵⁸ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 1948, drugi Obersthofmeisteramt Sr. K. u. k. Apostol. Majestät), banu Khuenu-Héderváryju, br. 2837, Beč, 20. travnja 1901.

⁵⁹ Pogreškom umetnut u dosje koji se odnosi na Mirogoj među sačuvanim projektima Hermana Bolléa u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu. Usp. NAZ, Zagreb, zbirka građevnih nacрта, sign. III-42.

⁶⁰ Postoji određena razlika i u rješenjima konzola pri samom dnu spomenika.

⁶¹ Nadgrobní spomenik kralju Milanu, *Narodne novine*, br. 238, Zagreb, 16. listopada 1901., str. 2.

je cijeli spomenik izveo Ignjat Franz, klesar i dugogodišnji nastavnik na zagrebačkoj Obrtnoj školi, uz pomoć učenika iz Obrtne škole.⁶²

Početak prosinca 1901., nakon što je spomenik bio potpuno završen, došli su ga vidjeti ban i grofovi Marko Bombelles i Stjepan Erdödy koji su izrazili zadovoljstvo pri-mijenjenim rješenjem. "S ukupnim dojmom što ga krasni spomenik čini na gledaoca, bili su svietli ban i njegovi pratioci vrlo zadovoljni, pa su izrazili svoje priznanje arhitektu gradjevnomu savjetniku g. Hermanu Bolléu, pod čijim se je nadzorom gradio spome-nik, radi vrlo uspješne koncepcije koja je uzorno provedena".⁶³ Spomenik je nakon izla-ganja, sredinom prosinca 1901., naposljetku poslan u Krušedol,⁶⁴ da bi početkom veljače sljedeće godine, pri godišnjem parastosu za kralja Milana, bio i posvećen.⁶⁵

Arhimandrit manastira Krušedola Anatolija Janković bio je izrazito zadovo-ljan izvedenim spomenikom, te je osobno poslao pismo Hermanu Bolléu u siječnju 1902., kada je sastavljanje nadgrobne ploče bilo posve završeno, te usput izrazio samo nadu da će željezni lusteri/svijećnjaci postavljeni uz ploču ipak biti s vremenom pozlaćeni.⁶⁶ Sudeći prema njihovom sadašnjem stanju arhimandritova se želja nije nikada ostvarila.

Ukupni troškovi gradnje spomenika iznosili su 3.849 kruna i 72 filira, no vlada je Obrtnoj školi morala platiti još i 140 kruna za lijes kneginje Ljubice koji je isto-dobno izrađen.⁶⁷

Spomenik i danas stoji na izvornome mjestu, s lijeve strane u narteksu krušedol-ske crkve, odmah iza ulaza. On je danas jedino svjedočanstvo Bolléova rada u ovom manastiru jer se ambiciozni projekti za gradnju kripte nisu realizirali.

Iako kripta nikada nije sagrađena, dokumenti prilično opširno govore kako je ona trebala izgledati, a Bolléovi projekti, sačuvani u Kaptolskom arhivu u Zagrebu, potkrepljuju navode iz dokumenata i u pojedinim ih segmentima i proširuju.

Kako manastirsko dvorište pada prema apsidalnom prostoru, urediti kriptu is-pod njega arhitektu nije bio pretjeran problem. Bollé je planirao iznijeti svu opremu

⁶² Spomenik kralju Milanu, *Narodne novine*, br. 239, Zagreb, 17. listopada 1901., str. 2; Timotijević, *Ma-nastir Krušedol*, str. 157; Nadgrobni spomenik kralju Milanu, *Srpski Sion*, br. 40, Sremski Karlovci, 7. listopada 1901., str. 679.

⁶³ Spomenik kralju Milanu, *Narodne novine*, br. 278, Zagreb, 3. prosinca 1901., str. 3. Slično o događaju govori i *Agramer Zeitung*. Usp. Das Grabdenkmal für König Milan, *Agramer Zeitung*, br. 277, Zagreb, 2. prosinca 1901., str. 3.

⁶⁴ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 6157, PZV Predstojništvu kr. kotarske oblasti u Rumi, Zagreb, 14. prosinca 1901.; Spomenik kralja Milana, *Srpski Sion*, br. 51, Srem-ski Karlovci, 23. prosinca 1901., str. 856.

⁶⁵ Parastos kralja Milana, *Srpski Sion*, br. 4, Sremski Karlovci, 27. siječnja 1902., str. 61; Timotijević, *Manastir Krušedol*, str. 157.

⁶⁶ DAZG, Fond br. 135, OŠ, kutija br. 25, sign. 22034, opći spisi 1902., br. 62, dopis Anatolija Jankovića Hermanu Bolléu, Krušedol, 20. siječnja 1902.

⁶⁷ DAZG, Fond br. 135, OŠ, kutija br. 25, sign. 22034, opći spisi 1902., br. 62, Ravnateljstvo kr. zem. Obrtne škole PZV-u, br. 62, Zagreb, 3. veljače 1902.; HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 684, PZV Zemaljskoj blagajni, Zagreb, 2. veljače 1902.

iz crkve, produbiti temelje postojećim zidovima, te ispod postojećega poda kopati i izgraditi kriptu koja bi imala poseban ulaz sa svetišne strane crkve, izravno iz dvorišta, iza kojega bi slijedile stube koje vode u kriptu. Kako je pod apside bio oko 1,5 metar iznad visine terena, kriptu je mogla imati i vlastito prirodno svjetlo koje bi dolazilo iz prozora probijenih u postojećem soklu. Prvotni projekt predviđao je ukupno devet grobnica, s tim da bi središnja, smještena u osi glavnoga hodnika kripe, bila grobnica kralja Milana i na nju bi se postavila grobna ploča koja je stajala u narteksu crkve. Kako bi se kriptu izolirala od vlage, vanjski su joj zidovi trebali biti obloženi asfaltom. Lukovi iznad prostora u koji su postavljeni lijesovi bili bi izvedeni od štuka, podnožje, parapeti, postamenti i pilovi od bijeloga kraškog mramora, a stupovi "peristyla"⁶⁸ od laštenog mramora. Dio bi zidova resili mozaici, dio dekorativno slikarstvo, a pojedine bi površine bile i pozlaćene.⁶⁹

Kako bi se mogao sagraditi ulaz u grobnicu, Bollé je predvidio i da se zazida središnji prozor na apsidi crkve čiju je arhitektonsku plastiku htio potpuno preoblikovati u skladu s arhitekturom novoga portala kripe.⁷⁰

Sama grobnica, prema prvom projektu, bila bi polukružnog tlocrta i zauzimala bi cijelu apsidu, djelomično se produžujući i ispod temeljnih zidova crkve. Središnji prostor grobnice bio bi jednako širok kao glavna apsida crkve i u njezinim bi se zidovima nalazile duboke niše u koje bi se položila tijela pokojnikâ. Na stražnjem zidu kripe bila bi postavljena, u osi sa stubištem, grobna ploča kralja Milana, izdvojena stubovima povezanima lukovima od ostatka prostora. Sa strane kraljevoga groba nalazila bi se dva velika lučna prozora koja bi omogućava bogatu osvjetljenost toga dijela kripe.⁷¹

Na drugom projektu⁷² Bollé je važne promjene uveo samo u smislu smanjivanja veličine kripe. Stilsko, a donekle i prostorno rješenje ostavio je prilično sličnim. U kripti je sada trebalo napraviti mjesta samo za tri grobnice, pa je i cijena njezine gradnje procijenjena na znatno manji iznos.⁷³ Odustalo se od posebnog prostora za grob kralja Milana pa je kriptu dobila kružni tlocrt. Sudeći prema projektima i sačuvanom opisu, i dalje se planiralo bogato je ukrasiti dekorativnim oslikom na svodovima plitke kupole, te bogatom arhitektonskom raščlambom izvedenom najvećim dijelom

⁶⁸ Kako ga zovu izvori, vjerojatno se misli na stupove koji su odjeljivali prostor u kojem je trebao biti spomenik kralja Milana od ostatka kripe.

⁶⁹ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 701, H. Bollé PZV-u, Zagreb, 15. siječnja 1902.

⁷⁰ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 701, Troškovnik H. Bolléa, Zagreb, 15. siječnja 1902.

⁷¹ Kriptu je opisana prema Bolléovim projektima sačuvanim u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu, NAZ, Građevinski nacrti, sign. II-29.

⁷² Da su postojala dva koncepta za grobnicu, uočila je i autorica prvog članka o grobnici kralja Milana u Krušedolu dr. Branka Kulić, no nisu joj bili poznati dokumenti koji su objašnjavali njihov nastanak. Usp. Kulić, Povodom projekta, str. 301

⁷³ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 2818, H. Bollé PZV-u, br. 10, Zagreb, 2. lipnja 1902.

od štuka, na zidovima. Vrlo slično rješenje gotovo u isto vrijeme Bollé je primijenio pri gradnji spomenute kripte ispod crkve svetog Duha za kći Vase Maksimovića Veru u Rumi gdje je također ispod apside starije građevine smjestio grobnicu u koju vodi stubište iz posebnoga ulaza/kapele smještenog/smještene iza apside.

Prema Troškovniku sastavljenom uz prvu seriju projekata za gradnju kripte u Krušedolu, Bollé je predvidio da se, nakon završetka radova, ikonostas iz 17. i 18. stoljeća i druga postojeća oprema vrati u crkvu.⁷⁴ Nije se pri tome toliko radilo ni o kakvom obzirnom odnosu prema postojećoj strukturi koliko o prilagođavanju nedostatku sredstava. Prema istom je projektu Bollé, naime, predvidio cjelovitu restauraciju crkve, koju su očito u manastiru, a čini se i u vrhu crkvenih vlasti u Srijemskim Karlovcima, priželjkivali. Kako je habsburški dvor htio financirati, bar djelomice, ponajprije gradnju grobnice, cijenu restauracije crkve Bollé nije specificirao, odnosno ona nije bila uključena u spomenut iznos, nešto manji od 30.000 forinti, koliko je procijenio da će stajati gradnja velike kripte.⁷⁵ Naposljetku, restauracije crkve neće biti, kao ni gradnje kripte upravo zbog nedostatka novca.

Da je restauracija obavljena, manastirska crkva bi bila posve preoblikovana. Bogati figurativni oslik, većim dijelom nastao u 18. stoljeću i sačuvan uvelike do danas, bio bi posve prekriven. Uz donje dijelove zidova postavile bi se nove klupe, a novu arhitektonsku dekoraciju dobili bi okviri prozora i iznutra i izvana. Ostatak zidne površine unutrašnjosti crkve bio bi pokriven najvećim dijelom dekorativnim oslikom unutar kojega bi se, na zidovima i svodovima, nalazila i velika polja s figurativnim kompozicijama. Kako je figurativno slikarstvo inače vrlo rijetko u Bolléovoj sakralnoj arhitekturi, može se pretpostaviti da se Bollé ovim projektom nastojao nadovezati bar djelomično na bogati figurativni oslik koji je postojao u krušedolskoj crkvi.

Grobna ploča kralja Milana ostala je naposljetku jedini realizirani trag Bolléove aktivnosti u ovome manastiru. Stil primijenjen pri projektiranju i izradi spomenika, kao i pri projektiranju neizvedene kripte i jednako nerealizirane restauracije crkve, posve je identičan; riječ je o njegovu poimanju (neo)bizantskoga stila. Iako su se odlike stilskog rješenja koje je Bollé primijenio u Krušedolu na spomeniku kralja Milana, te koje je općenito primjenjivao u radovima za pravoslavnu crkvu, naime, na posve različite načine definirale – proglašavane su vrstom baroka⁷⁶ ili renesanse te općenito zapadnoeuropske arhitekture⁷⁷ – nesumnjivo je kako je arhitekt svoj stil definirao kao čisti bizantski. Sam je neposredno istaknuo kako je u Krušedolu "Arhitektonska provedba zamišljena [...] odličnoj svrsi odgovarajućim načinom u

⁷⁴ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 701, Troškovnik H. Bolléa, Zagreb, 15. siječnja 1902.

⁷⁵ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 701, H. Bollé PZV-u, Zagreb, 15. siječnja 1902.

⁷⁶ Kulić, Povodom projekta, str. 301.

⁷⁷ Miodrag Jovanović, *Srpsko crkveno graditeljstvo i slikarstvo novijeg doba*, Beograd – Kragujevac 1987., str. 125.

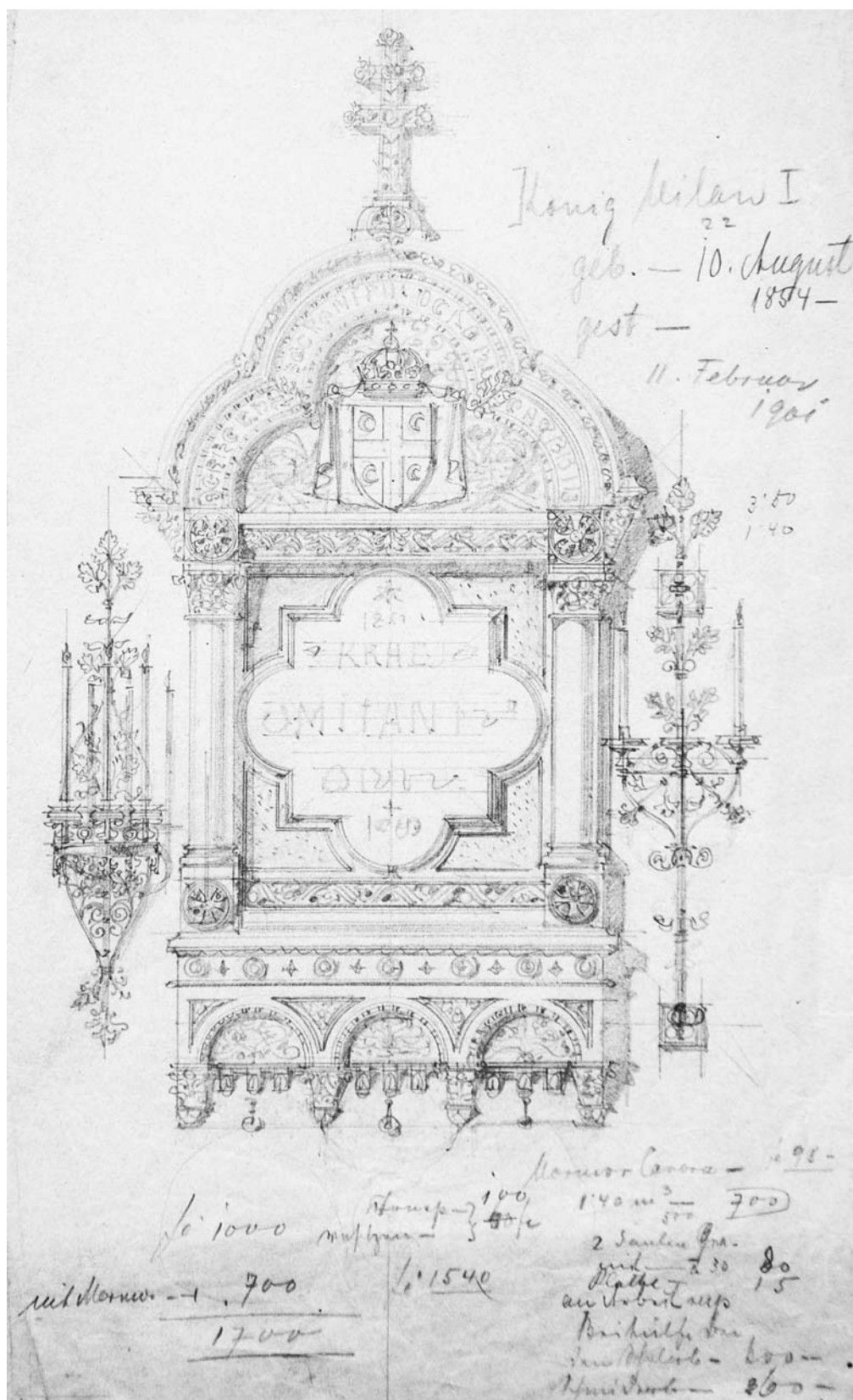
oblicima byzantinskog sloga".⁷⁸ Njegov bizantski stil pri tome je bio doista slobodno shvaćena kombinacija elemenata iz ranokršćanske, bizantske, romaničke, pa i renesansne arhitekture kojima se redovito koristio na svim svojim gradnjama novih ili restauracijama starih pravoslavnih i grkokatoličkih crkvi. Na izvedenom grobnom spomeniku tako istodobno susrećemo slijepe lukove, koji bi jednako mogli biti preuzeti iz romaničke ili bizantske arhitekture, klasicističke akroterije korintizirajuće kapitele stupova, dekoraciju u obliku lovorova lišća, koja je nesumnjivo porijeklom iz klasicističke arhitekture. Dekorativni oslik kakav je pak predvidio i za kriptu i za samu crkvu, bude li restaurirana, ne razlikuje se od dekorativnog oslika koji je redovito primjenjivao na zidove svih svojih sakralnih građevina, bez obzira na to za koju da je vjersku zajednicu radio.

Zaključne napomene

Okolnosti pokapanja, a potom i podizanja spomenika kralju Milanu u Krušedolu pokazatelj su s jedne strane specifičnog političkog položaja Hrvatske početkom 20. stoljeća, a s druge strane i specifičnog načina ulaganja u podizanje spomenika, nadogradnju i restauraciju crkvi hrvatske Zemaljske vlade. Vlada je u svim takvim pothvatima imala zadnju riječ, pa je redovito angažirala arhitekta koji su bili bliski vlasti, što je Bolléu često izrazito pogodovalo.

Odlazak Khuena s mjesta hrvatskog bana 1903. godine neće instantno detronizirati Bolléa s položaja najvažnijeg arhitekta sakralnih građevina u Hrvatskoj, međutim, položaj koji je imao u to doba više nikada neće dosegnuti. Sve veći broj mlađih arhitekata dobivao je sve više poslova, Josip Vancaš iz Sarajeva počeo je preuzimati pojedine važne projekte, a kritike Bolléovih radova, kako restauracijskih, tako i novogradnji, postajale su sve češće. Dvadeset godina Khuenove vladavine bile su za toga arhitekta ujedno dvadeset zlatnih godina njegove karijere. Utjecaj kakav je imao u to vrijeme više nikada neće postići niti će imati prilike izvesti tako brojne i reprezentativne građevine. Događaji u Krušedolu pripadaju nesumnjivo vrhuncima arhitektove karijere koja je naglo promijenila smjer. Nakon što je nakratko dobio rijetku mogućnost raditi jednu narudžbu vladajuće kuće Habsburg, realiziravši dođuše od ambicioznih projekata samo omanju grobnu ploču, u godinama koje slijede sve će rjeđe imati prilike raditi veće i važnije projekte i domaćih naručitelja.

⁷⁸ HDA, Fond br. 78, PZV, Kutija br. 615, svezak 6 – 14/727/1901., dok. br. 701, H. Bollé PZV-u, Zagreb, 15. siječnja 1902.

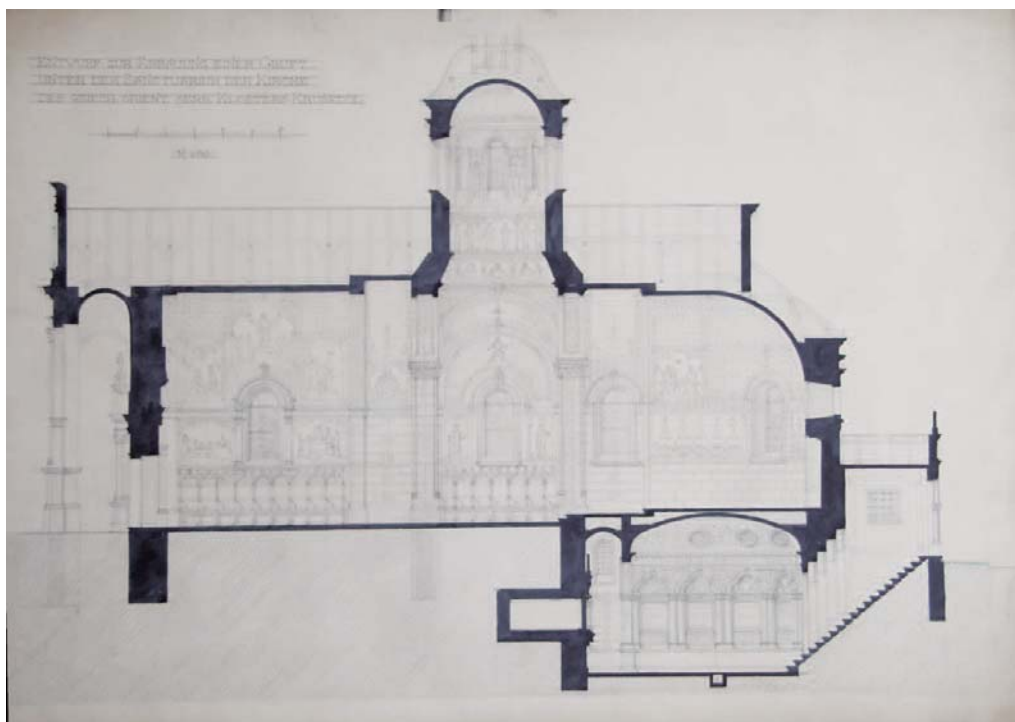
1. Herman Bollé, Projekt za grobnu ploču kralja Milana u Krušedolu, 1901., Nadbiskupski arhiv u Zagrebu (dalje NAZ), Zbirka građevnih nacrti (dalje ZGN), sign. III-42.

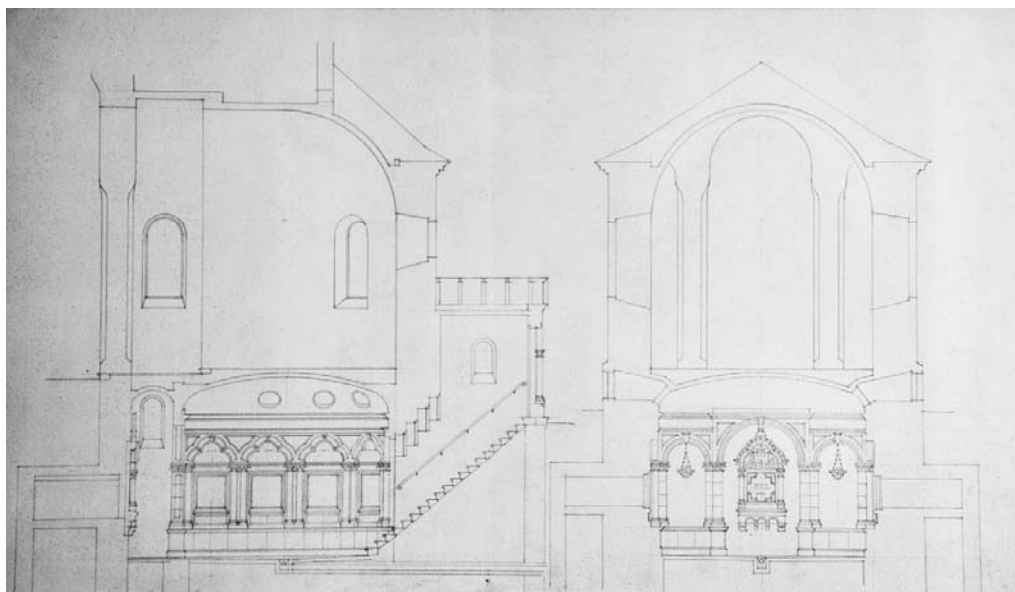
2. Grob kralja Milana u Krušedolu, izveden od strane Ignjata Franza prema projektima Hermana Bolléa, 1901., fotografija: D. Damjanović, 2005.

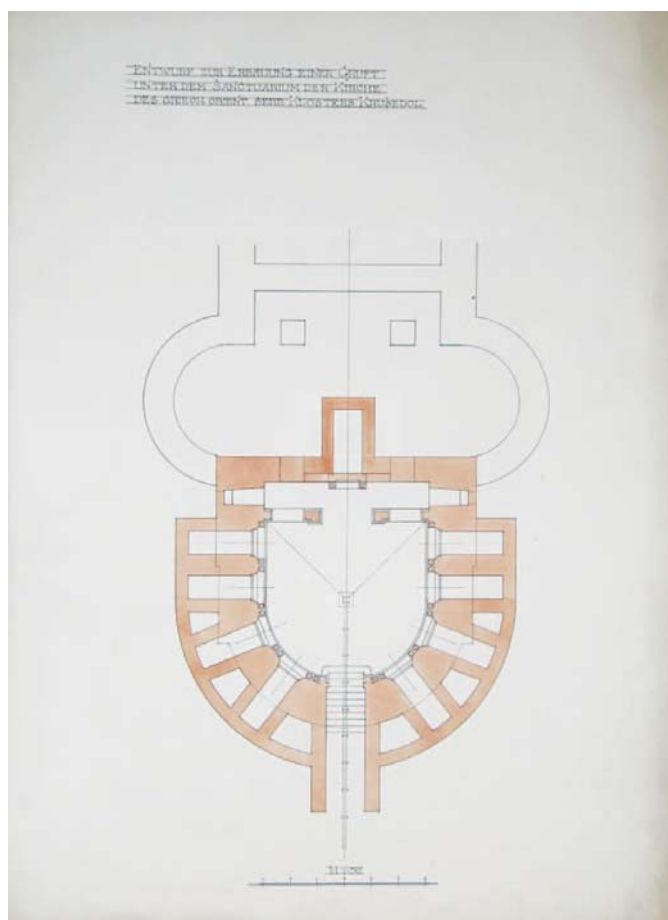
3. Herman Bollé, Prva varijanta projekta za izgradnju kripe u crkvi manastira Krušedola, poprečni presjek i začelje crkve, 1901., NAZ, ZGN, sign. II-29.

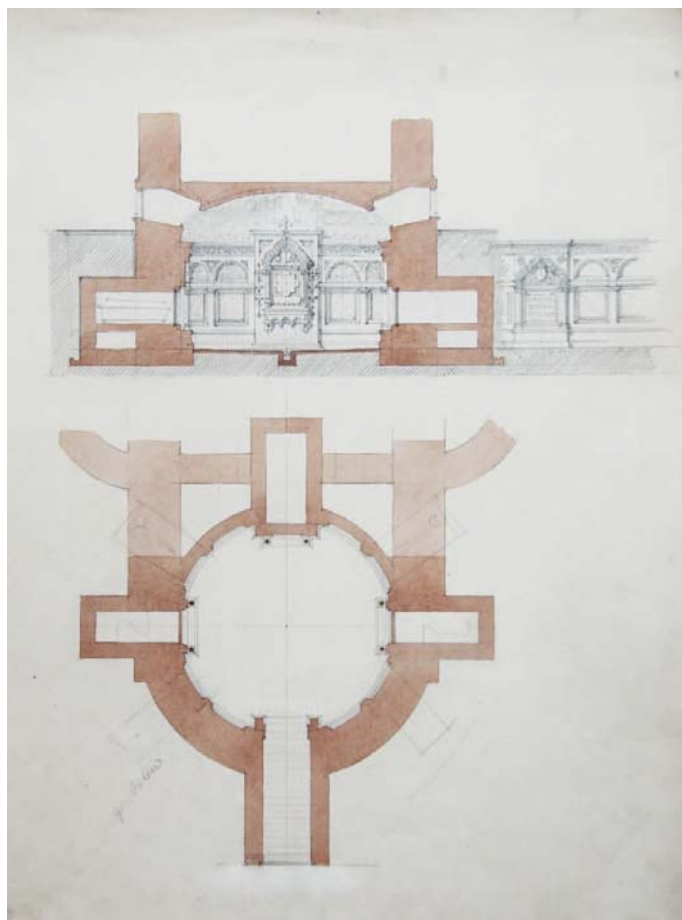
4. Herman Bollé, Prva varijanta projekta za izgradnju kripe u crkvi manastira Krušedola, uzdužni presjek, 1901., NAZ, ZGN, sign. II-29.

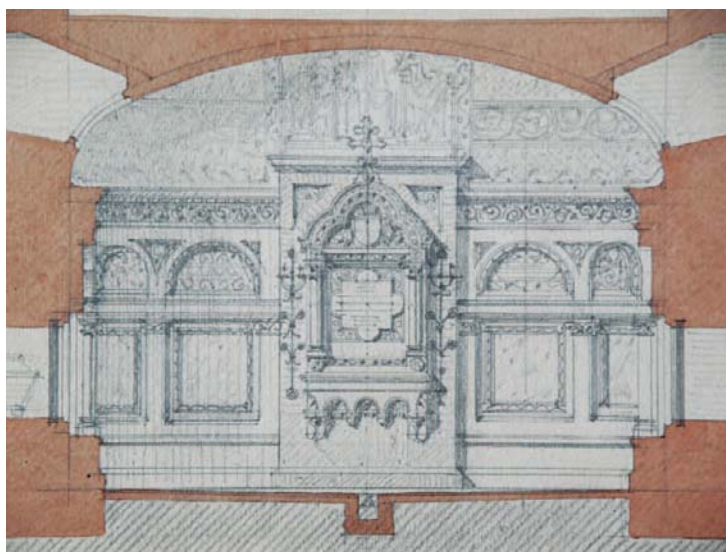
5. Herman Bollé, Prva varijanta projekta za izgradnju kripe u crkvi manastira Krušedola, poprečni i uzdužni presjek, 1901., NAZ, ZGN, sign. II-29.

6. Herman Bollé, Prva varijanta projekta za izgradnju kripe u crkvi manastira Krušedola, tlocrt, 1901., NAZ, ZGN, sign. II-29.

7. Herman Bollé, Druga varijanta projekta za izgradnju kripe u crkvi manastira Krušedola, tlocrt i poprečni presjek, 1902., NAZ, ZGN, sign. II-29.

8. Herman Bollé, Druga varijanta projekta za izgradnju kripe u crkvi manastira Krušedola, poprečni presjek, detalj s prikazom zida na kojemu se trebao nalaziti spomenik kralja Milana, 1902., NAZ, ZGN, sign. II-29.

Dragan Damjanović

Ban Dragutin Khuen-Héderváry, Herman Bollé and the Grave of King Milan Obrenović of Serbia in the Church of the Krušedol Monastery

Summary

The construction of the monument for the tomb of King Milan Obrenović of Serbia and of the project for the never-realised great crypt under the church of the Krušedol monastery on Fruška Gora in Srijem belongs to the most interesting episodes of life of architect Herman Bollé. Work on the construction of the monuments was obtained for him by his connections with contemporary Croatian authorities, particularly with Ban Dragutin (Károly) Khuen-Héderváry (Ban of Croatia from 1883 to 1903), which secured for him numerous important engagements all around Croatia even earlier, particularly during the 1890s. The construction of the monument was financed personally by Emperor Francis Joseph I, who was a friend of King Milan of Serbia and wanted to emphasise his gratitude to him for binding Serbia to Austria. The monument, whose construction was performed by teachers and pupils of the Artisans' School in Zagreb, led by the stonemason Ignjat Franz, was made in 1901. In the same year there commenced the undertaking of the project for the crypt. Initial projects anticipated the construction of a representative great crypt, in which the bodies of members of the ruling house of the Obrenovići buried in Krušedol, that is, those of King Milan and Duchess Ljubica, but also those of numerous other important people buried in the monastery church, could be interred. Serbian Patriarch Georgije Branković strongly opposed the building of such a crypt, because of the great cost of such an endeavour. Because of that, Bollé had, in the middle of 1902, to embark on a new project for a smaller crypt, with only three tombs (one of which was planned for the aforementioned Serbian Patriarch), but this too was not realised because of the worsening of the political situation in Croatia: anti-Serbian demonstrations burst out in Zagreb in the beginning of September 1902. The realised monument, as well as the unrealised project for the crypt and restoration of the Krušedol church, demonstrates Bollé's specific variants of the Neo-Byzantine style, which was a freely understood combination of elements taken from early Christian, Byzantine, Romanesque and even Renaissance architecture.

Key words: Herman Bollé, Ban Dragutin Khuen-Héderváry, King Milan Obrenović of Serbia, historicism, Neo-Byzantine style